

PINTÉR JUDIT NÓRA:
NOSZTALGIA,
SZENTIMENTALIZMUS, UTÓPIA

Hogyan emlékezünk a múltunkra? Szeretnénk-e visszahozni? Hogyan manifesztálódhat a vágyunk, hogy újra életre keltsünk valami elmúltat: eszményként a múltban, hiányként a jelenben, utópiaként a jövőben? Vagy ezek az idők, emlékek és vágyak keresztül-kasul átszövik egymást? Van-e különbség között, ahogyan a múltunkról és ahogyan a jövőnkéről fantáziálunk? Mi határozza meg eszményeinket, amelyeket a múltban vagy a jelenben képzelünk el – a jelen, a múlt vagy a jövő? Miért van szükségünk egyáltalán utópiákra, és miért vagyunk képesek nosztalgiát érezni olyan dolgok iránt is, amelyek nem voltak kellemesek számunkra, sőt, talán meg sem történtek? És ezek a sóvárgások egy a múltba vagy a jövőbe vetített idill iránt hogyan képesek minket olyannyira elégikussá vagy akár melankolikussá tenni, hogy a jelenük helyett a múlt vagy a jövő tölti ki napjainkat? És hogyan ihletnek ezek a viszonyulások műalkotásokat, esztétikát vagy akár történelmet?

NOSZTALGIA

A szentimentalizmus és az utópikus vágyak közös nevezőjét az elvágódásban találhatjuk meg. Az elvágódás akár a múlt, akár a jelen felé fordul, mindenképpen degradálja a jelent és idealizálja azt a „valaholt” és „valamikort”, amelybe vágyát vetíti. Az

elvágódás mibenlétének mélyebb megértéséhez érdemes megvizsgálni a nosztalgia fogalmát.

A *nosztosz* szó görögül hazatérést jelent, az *algosz* pedig fájdalmat. A *nosztosz* eredetileg *térbeli* hazatérésre vonatkozott, a mai nosztalgia szavunkban azonban érdekes módon a térbeli távolság helyett kizárólagosan az *időbeli* szerepel. Elképzelhető, hogy e jelentéseltolódás azzal a tapasztalattal függ össze, hogy hiába tér valaki haza, az időben nem mehet vissza: a hazatérő soha nem találhatja ugyanazt az otthont, mint, amelyet elhagyott, és ez jelenti a valódi fájdalmat – elég, ha csak Odüsszeuszra gondolunk.¹ Jankélévitch² szerint a nosztalgia pontosan erre a szomorú tényre való reakció. Érzéketes példáját adja a térbeliből időbelivé való átalakulásnak két irodalmi hős: Odüsszeusz még hazavágyik, Proust Swannje viszont már az eltűnt idő nyomában jár.³

Magát a nosztalgia szót 1688-ban egy svéd orvostanhallgató, Johannes Hofer rakta össze disszertációjában, a külföldön szolgáló katonák *halálos honvágyáról* ír-

1 Schütz, A.: Der Heimkehrer, in: *Gesammelte Schriften*, Bd. 2, Den Haag. Idézi: Waldenfels, Bernhardt: *In den Netzen der Lebenswelt*. 2005, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

2 Jankélévitch, Vladimir: *L'irréversible et la nostalgie*. 1974, Paris, Flammarion.

3 Phillips, James: Distance, Absence, and Nostalgia, in: Don Ihde and Hugh J. Silverman, (eds.): *Descriptions*. 1985, Albany, SUNY, 65. old.

va.⁴ A nosztalgiát a 17–18. században még a képzelet akár életveszélyes agyi zavarának tartották, azonban a 19. században, az orvostudomány fejlődésével jelentős szemantikai változáson esett át, elvesztette fizikai jellegét és generalizálódott a jelentése. Majd a 20. században a fogalom a pszichiátria érdeklődésének a homlokterébe került, és már kizárólagosan pszichés állapotot jelöltek vele, így a fogalom pszichológiailag internalizálódott. Vagyis egy gyógyítható orvosi betegségből a psziché gyógyíthatatlan állapotává vált.⁵

A nosztalgia egyszerre érzés, hangulat, emlékezet és vágy. Bármiről érezzük is a nosztalgiát, azt mindenképpen átszövi a visszavágyódás, az elvágyódás, mondhatnánk németül a *Fernweh*, a vágy a távolba, a messzeségbe (a „csak innen el” érzése) – amely lényegileg *térbeli* elvágyódás, és amelynek a magyar nyelvben nincsen megfelelője. A magyarban csupán a szintén térbeli

4 Ritiovi, Andreea Deciu: *Yesterday's Self: Nostalgia and the Construction of Personal Identity*. 2002, Rowman & Littlefield, 16. old. A katonák közömbössé váltak, visszautasították az ételt és a vizet, összeomlottak, s akár meg is haltak. Az otthonnal kapcsolatos fantáziák eluralják az elmét, s az ember többé nem képes élvezetét lelteni semmiben. A jelenséget az is magyarázhatja, hogy akkoriban még nem volt elterjedt a mai civilizált világra jellemző óriási mobilitás. Lásd továbbá Starobinski, Jean: The Idea of Nostalgia, in: *Diogenes* 54 (1966), 81–103. old. A fogalom ugyanakkor tartalmazza önmaga [illuzórikus] gyógyírját is, a hazatérés reményét.

5 Rosen, George: Nostalgia: A 'Forgotten' Psychological Disorder, in: *Clio Medica* 10/1 (1975), 28–51. old.

Heimweh, a honvágy létezik, amelyet ugyan nem a nosztalgia értelmében használunk, mégis mutat némi rokonságot a nosztalgiával. A nosztalgia a maga *időbeliségében* egyesíti a két fájdalmat (*Fernweh* – *Heimweh*), a két ellentétes, azonban mégis egy irányba mutató vágyat: *elvágyódni* a messzi múltba, amely *otthonos* volt számunkra. Valamiféle otthonra vágyunk tehát, *hazavágyunk*. Így a nosztalgia szempontjából örökösen távol vagyunk egy mindig eredetibb, autentikusabb, visszahozhatatlan otthontól, amely a tőle elválasztó idő miatt felértékelődik.

A nosztalgia mint *érzés* kettős természetű: kellemes, de kicsit fájdalmas is, szorító, keserű érzés. Egyszerre tartalmazza a *vágyat* („de jó lenne újra ott lenni”), amelyben egy *élethelyzet*, annak *minősége* jelenik meg, amikor nekem „valamilyen” volt, amikor „valahogyan” éreztem magam a szerelmemmel, a szülői házban vagy az óvodában. Ugyanakkor tartalmazza a *tudást* is, hogy lehetetlen visszahozni azt, amire ez a vágy irányul. Ezért a nosztalgia érzését óhatatlanul a visszahozhatatlanság feletti rezignáció kíséri.

A nosztalgiában mint *vágyban* megmutatkozik a vágy sajátos természete: a beteljesedésben a vágy eltűnik ugyan, mégis örökké visszatér, mert a *hiány* bennünk, amiből táplálkozik, végső soron nem betölthető. A nosztalgiában megbújó vágy fokozottan ilyen: a *múltra* irányul, amely valóban és végérvényesen visszahozhatatlan,

nem lehet jelene többé: veszteség is tehát, nem csak hiány. Ugyanakkor a nosztalgikus vágy a *jövőt* is tartalmazza mint reményt, az újra-életrekeltés reményét. A nosztalgiában egyszerre irányulunk a múltra és a jövőre. Összeköttetés alakul ki a jelen pillanata és a múlt helyzete között a vágy, a vágyódás horizontján – azonban ennek az összeköttetésnek az értelme, az eredete, az összekötő kapocs mibenléte talán nem feltárható számunkra.

ESZMÉNY ÉS ELÉGIA

Schiller éles szembeállításában az antik és modern világ közt⁶ ugyanolyan áthidalhatatlan szakadék tátong, mint amely az egyes ember múltja és jelene közt a nosztalgia szemszögéből. Az antikvitáshoz képest a modern korban az ember lény, belső integritása felbomlott. Az ember töredékké vált, tehát természetében már nem fejezi ki az emberiséget.⁷ Elvesztette legfőbb értékét: egységét és azonosságát az eszménnyel. Amíg a naiv költő képes magát a természetet megragadni, addig a szentimentális csupán keresi a természetet, de soha nem éri el azt.⁸

6 Schiller, F.: Levelek az ember esztétikai neveléséről, in: *Friedrich Schiller Válogatott esztétikai írásai*. 1960, Budapest, Magyar Helikon.

7 Uo. 185. old.

8 Schiller, F.: A naiv és szentimentális költészetéről, in: *Friedrich Schiller Válogatott esztétikai írásai*. 1960, Budapest, Magyar Helikon.

A természet egészének harmonikus együttműködése eszme csupán, s ezen eszme ábrázolása kell, hogy alkossa a költőt. Mivel az eszmény végtelen, így soha nem érhető el, a teremtmény soha nem válhat tökéletessé. A szentimentális költő tárgyát erre a soha el nem érhető eszményre vonatkoztatja, így mindig két viaskodó képzetel kell megküzdenie: a valósággal, mint határral és az eszménnyel, mint végtelennel. A kettő nem válhat eggyé, a szakadék mindig megmarad eszme és megélt valóság közt, azonban a szentimentális örökösen törekszik az eszmény felé, hogy szétszabdaltnak és üresnek megélt világát legalább az eszmény képe avagy jelentése kitöltse. Ezt a világot azonban nem más teszi üressé, mint éppen az eszmény egykoron valóságosnak hitt léte. Egy olyan múlt üresíti ki tehát a jelent, amelynek soha nem volt a költő számára jelene, valósága, azonban *jelentése* annál inkább. Ez a jelentés mint *hiány* jelenik meg a szentimentális költészetben, pontosabban mint *veszteség*, amely még a hiánynál is rosszabb, hiszen ekkor tudjuk, mit veszítettünk el, nem csupán tárgyaltanul hiányzik valami.⁹ Starobinsky pszichoanalitikus olvasatában voltaképpen a szeretet-tárgytól való megfosztáson van a hangsúly, amiből az

9 Analógiába állítható ez a különbségtétel a szorongás és a félelem kettősével, amely utóbbi tulajdonképpen a magának tárgvat talált szorongás.

következik, hogy a nosztalgia vágya nem más mint az anyával való újraegyesülés vágya. Nosztalgia az anyáról iránt.

A természet és az eszmény túlsúlya teszi tehát az *elégikus költészetet*, amelyen belül Schiller két osztályt különböztet meg. Az első az *elégia*, amelyben az eszmény elvesztként, vagy soha el nem érhetőként jelenik meg, és mint ilyen a szomorúság tárgya, a másik pedig az *idill*, amely az eszményt mint valóságot képzelel el, ezért az öröm tárgya. Az idillben van egyedül összhang az eszme és a valóság, a megélt tapasztalat között. Schiller energikus nyugalomként írja le az idillt, amely az emberiséget még gyermekkorában jellemezte, amikor még „ártatlan” volt és „beteljesült”.

Bizonyára már mindannyian éreztünk olyan nosztalgiát, amely olyan kor felé vonz minket, amelyben sosem éltünk, sosem ismertünk azt, csak olvashattunk, hallhattunk róla. Mégis megjelenik álmainkban, jelentése lesz számunkra, idealizált jelentést kapcsolunk hozzá. Sőt, az ilyen nosztalgia kollektíven is felléphet: egy egész közösség is visszavágyódhat valamely letűnt korba. Tehát az ismeretlen iránti nosztalgia sóvárgása olyasmiről állítja, hogy eszményi volt, amelyet valóban soha nem tapasztalhatott. Ez az elképzelt múlt hasonlóan ahhoz, ahogyan Schiller az idillről ír, úgy jelenik meg, mint az emberiség aranykora, amelyhez képest a most mindig csak ros-

szabb lehet, továbbá hasonlóan, mint ahogyan az individuum érez nosztalgiát saját gyermekkorára iránt. Tehát vágy a múltba, a valóban létező vagy a soha nem létező múltba, vágy vissza ahhoz, amit valóban megéltünk, és amit csak elképzeltünk: az egykori aranykort vagy a paradicsomot. Az elképzelt és a valóban megélt tartalom a nosztalgikus emlékezetben mint *jelentés* ugyanakkor összefolyik. A nosztalgia olyan fénybe vonja a múltat, olyan oldala mutatkozik meg, amelyen soha nem volt, s ebben jelentős szerepe lehet a múlt visszahozhatatlanságának.

Azonban még ha a nosztalgia az *emlékezethez* kapcsolódik, akkor sem biztos, hogy pusztán asszociálunk valamely tárgy kapcsán egy múltbeli emlékre. Felvetődik a kérdés, hogy min múlik az, hogy mi emlékeztet, és mi idéz elő nosztalgiát? Deleuze Proust kapcsán akaratlan emlékezetről beszél,¹⁰ amely nem más, mint a nosztalgikus emlékezet: szubjektív, esetleges fizikai jelek alapján ébred fel, s benne a tiszta idő és a lényeg tárul fel. A nosztalgiában az eszme van megragadva, az ideális, írja. „Combray nem úgy jelenik meg, ahogyan egykoron jelen volt (egyszerű képzettársítás), hanem ahogyan sosem éltük meg: lényegi formájában”.¹¹ Azonban értelmünkkel felfoghatat-

10 Deleuze, G.: *Proust*. 2002, Budapest, Atlantisz, 62. old.

11 Uo. 17. old.

lan, miben áll ez az ideális lényeg, és az is, hogy miért érzünk ekkora örömet és ekkora fájdalmat, amikor nosztalgiával gondolunk valamire.

A VÁGY TÁRGYA ÉS HIÁNYA

Az elégikus panasz tartalma soha nem külső tárgy, hanem a *belső eszményi tárgy*. Az eszmény végtelenjét az elégikus költő csupán saját korlátként megélt valóságának szűrőjén keresztül képes megpillantani, és a végtelen mindig e korlátokon túl: érinthetetlenként, már elérhetetlenként tűnik fel. A szentimentális költő „keresi a természet, de mint eszmét és olyan tökéletességben, amelyben soha nem létezett, jóllehet, mint valami létezett és most elvesztett siratja”.¹²

Hasonló lelki jelenséget ír le Jacques Lacan a *das Ding* kapcsán, amely a vágy tárgyát szimbolizálja. A *das Ding* Freudnál eredetileg általánosságban a tudattalanban lévő tárgy-reprezentációkat jelölte, minden olyan személyes szempontból döntő személyt vagy dolgot, amely fontosságát és létét személyes indulatok és élménynek alapján nyeri el. Lacannál pedig az „újramegtalálást” jelenti, mivel a *das Ding* úgy működik, mintha valamikor elveszített-

tük volna, pedig soha nem is volt a mienk – csupán a hiánya van meg bennünk, s így a rá való nem múló vágy. A *das Ding* lehet a tökéletes műalkotás vagy a szerelmünk, valami, ami többet jelent önmagánál, mert a fantázia kitüntetett fontossággal látja el. A *das Ding* – akár egy tükör, amelyre a szubjektum rávetíti a maga nárcisztikus eszményét – olyan határ, amelynek túloldala hozzáférhetetlen. A vágy eredeti, tiltott tárgya az anya, egészen pontosan az „anya vágya”,¹³ amely egyrészt az *anyára* irányuló vágy, másrészt annak vágya, hogy betöltsük az anya vágyát, amelyet az apa fallosza szimbolizál, s így eleve betölthetetlen.¹⁴

A eszmény tehát örökösen szemben áll a tapasztalattal, illetve az eszme *hiányát* tapasztalom. A tapasztalatom maga az örökös hiány, amely elégikussá, szentimentálissá tesz. Ez válik a világhoz való viszonyulásmódommá. Továbbá az, hogy örökösen ezt az eszmét üldözöm, a lacani pszichoanalízis értelmében a *das Dinget* keresem, minden egyedi, eseti tapasztalatban a *das Ding* által képviselt eszményt látom megvalósulni. Schiller megjegyzi, hogy ez a fajta viszonyulásmód „erőtleníti a jellemet, passzivitásba utalja”.¹⁵ Ez már a melankólia felé vezető

¹³ Lacan, Jacques: A fallosz jelentése, *Thalassa*. 98/2–3.

¹⁴ Az elhíresült lacani mondat, miszerint az „ember vágya a Másik vágya” ezt jelenti: az anya vágyává válni, a vágy tárgyává válni. Ez a vágy ily módon olyasmire irányul, amit soha nem érhet el.

¹⁵ Uo. 330. old.

¹² Schiller, F.: A naiv és szentimentális költészetéről. 320. old.

út.¹⁶ A melankóliában a jelen kiüresedik, és én beleragadhatok, belesüppedhetek a nosztalgikus múltba, amely ezzel párhuzamosan elhomályosítja a jövőt is. A nosztalgia tehát kimondottan regresszív irányba is elvihet.¹⁷ A melankolikus az elképzelt múltat az emlékezeten és a vágyakon keresztül idealizálja: közvetlenséget, jelenlétet, autenticitást kölcsönöz neki¹⁸; mivel nem tudta elfogadni elmúlását, életben tartja a gyászolt tárgyat.

A schilleri *olvasó* a naiv költő művét olvasva maga is a harmóniát tapasztalja meg, realitásnak érzi a természettel való egységet. Míg a szentimentális költő sorait olvasva az ösztönzést érezzük, hogy valami felé mindig örökösen közeledjünk, amit soha nem érhetünk el: a lélek ekkor állandóan mozgásban van. A szentimentális költő „önmagából táplálkozik”,¹⁹ belső eszményét vetíti a külvilágra, s mint valami külsőt keresi,

16 Érdemes volna további összehasonlításokat tenni a byroni *spleennel* és a wertheri szenvedésekkel...

17 Jameson, Fredric: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*: 1991, Durham, NC, Duke UP, 156. old. A nosztalgia tehát *konzervatív*, visszaállító természetű. Emiatt például a feministák nem szeretik, meg azért sem, mivel a *nosztalgia-narratívák* egészen a bibliától férfi történetek, amelyekben a nőnek, mint például Pénélopénak csupán anynyi a dolga, hogy otthon várja Odüsszeust, akit a világot járva honvágy hajt, lásd Brown, Teresa Maria: *Rewriting the Nostalgic Story: Woman, Desire, Narrative*. 1989, University of Florida.

18 Stewart, Susan: *Longing: Narrative of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. 1984, Baltimore, Johns Hopkins UP, 23. old.

19 Schiller, i.m.: 345. old.

külső célként tételezi. Ezért nem találhatja meg sohasem, mert belül van, és mint ilyen *ab ovo* betölthetetlen, mert ennek a vágyott célnak a státusza, mint mondtuk *hiány avagy veszteség* – mint egy üres hely, amely egy eszménnyel van kitöltve, és amelyhez képest a külvilág örökösen csak kevésnek bizonyulhat.

A művészet így szentimentális lesz, sóvárog az elveszett egység után. A schilleri leírás maga nosztalgikus, azaz elégikus. A nosztalgia sóvárog az emberiség, a költészet naiv korszaka iránt, amikor még közvetlen viszonyunk volt a természettel. Ez a költészet arany kora volt, amely eszménnyé való megtétele teszi lehetővé a szentimentális viszonyulást, teremt annak idillikus, valójában azonban elképzelt formájában sosem létezett alapot.

ARANYKOR ÉS UTÓPIA

Az utópia mindenekelőtt a jelenről szól. A kiüresedett jelen – ahogyan a nosztalgiaiban, a melankóliában és az elégiában –, tárgyat keres magának, amelyet megtalálhat a múltban, de a jövőben is. Illetve ezek keverékében, amikor az egykori aranykor eszményeit vetítjük utópikus formában a jövőbe. Azonban egy lényegi szempontból az utópikus eszmény szemben áll az elégikussal, hiszen amíg az előbbi egy előrehaladó fejlődésmítoszban találja meg igazolását,

addig az utóbbi egy egykoron volt aranykort tételez, és egy attól számított folyamatos romlásnak éli meg a történelmet, amelynek a jelen – közel – a legsivárabb pillanata.

A romlatlan kezdetbe vetett hit, az aranykor eszménye hasonló ideálból táplálkozik, mint a paradicsomi ártatlanság, az „ott, akkor minden jó volt”. Az utópia jelmondata pedig az „ott, akkor majd minden jó lesz”. A nosztalgia pedig magában egyesíti a két irányt: bár a múltba irányul, mindig kicsit utópikus is, hisz mindig benne van a jövő: jó lenne, ha *újra* lenne, ami egykoron volt.²⁰ Látható, hogy sok szempontból a kétféle viszonyulás között jelentős párhuzam vonható. Ugyanis tekinthetjük úgy is, hogy az elégiának és az idillnek a jövőbe vetített megfelelője az utópia. A múltból a jövőbe helyeződik át a vágy tárgyának képzelt helye (és ideje). Az elégia esetében beszélhetünk valódi utópiáról, amely a tökéletes, azonban nem létező, nem reális helyet képzel el, a „nem-helyet”, az idill esetében

20 Maga a nosztalgia is megjelenhet tehát a *múlt* utópiájaként. Ahogyan az utópia, úgy a nosztalgia is elutasítja a jelen. A fantázián, az álmokon és az idillen kívül a nosztalgia is lehetőséget kínál arra, hogy valóságként éljem meg vágyaim, azonban ez mégis a legirreálisabb mindközül, hiszen nem a jövőt, hanem a múltamat kreálok meg. A nosztalgia tehát megjelenhet visszaható utópiaként is, „a szimbolikus máshol, másik hely”, amely újrakreál és fenntart egy örök visszahozhatatlan jelent, amelybe belesüllyedhetek. Ekkor hátrafelé fantáziálok, és egy a jelenemmel felcserélhető utópiaként élem meg a múltamat.

pedig az *eutópiáról*, a tökéletes, de mégsem fiktív utópiáról.

Kérdés, hogy mikor érdekesebb számunkra a múlt a jövőnél, és mikor fordítva. Milyen társadalmi léthelyzet teremti meg az elégia, és milyen az utópia feltételeit. Milyen körülmények mire hangolják az individuumot vagy a közösséget? Pszichológiailag azonban mindenképp érdekes, hogy miért áhítozik valaki egy olyan szebb jövő után, amely felé örökösén csak úton lehet, vagy egy olyan idilli aranykor után, amelyet soha nem állíthat már vissza. Ugyanakkor, akár a jövőbe, akár a múltba utaljuk elérhetetlen vágyunknak ezt a kivetített színterét, a lényegen ez tulajdonképpen nem változtat: mi *nem ebben* az állapotban élünk, mi csupán a tudatával s egyben a hiányával élünk. De *nem kellene* ezzel élnünk, ez nem egy kívülről ránk kényszerített hiány,²¹ ellenkezőleg: ez egy *önmagunkra* rótt hiány-érzés, azonban mégis van benne valami kényszeres: kell, hogy valami felé törekedjünk, talán azért, mert különben olyan állandóság uralkodik el az életünkben, amely végső soron a halál legsajátabb jellemzője. Az örökös céltételezés így a halál elleni védekezésünk eszközeként mutatkozhat meg.

21 A jelenhez kapcsolódó ürességérzés történetének feltérképezése még várat magára.